

ПОЧАТКОВА ОСВІТА В ЄЛИСАВЕТГРАДІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Оксана ЛЮТА (Кіровоград)

У статті досліджується специфіка розвитку початкової освіти в Єлисаветграді у другій половині XIX ст.

At this article investigated the specificity of development of elementary education in the Yelisavetgrad at the second half of XIX century.

Після проведення реформ 1860–1870-х років у Російській імперії відчутно загострилася потреба в поширенні народної грамотності. Царський уряд вимушений був вдатися до ряду демократичних поступок, наслідком яких став широкий народний рух із створення нових навчальних закладів. Просвітительська діяльність української громадськості другої половини XIX ст. суттєво розширила основи історичної, мовної, культурної спадщини українців, підвалини народної освіченості, національного патріотизму. Дослідження означеного аспекту державної розбудови не втрачає своєї актуальності в сучасних умовах.

У цілому, культурно-освітній рух у Російській імперії був однією з наймасовіших та найважливіших сфер застосування громадських сил. Проте така сфера життя суспільства, особливо на регіональному рівні, ще й досі розроблена недостатньо. Водночас загальній історії дореволюційної початкової освіти присвячено багато монографій, колективних праць тощо, де певною мірою розкриваються окремі аспекти розбудови мережі початкової школи Єлисаветграда 1860–1890-х років. Зрозуміло, першими її дослідниками стали сучасники тодішніх подій. Так, досить повно еволюцію окремих навчальних закладів, ставлення тогочасного суспільства й місцевої влади до потреб народної освіти розкриває у своїй монографії тодішній міський голова О.М. Пашутін [34]. Особливо цінними є праці упорядників різних звітів, оглядів, нарисів просвітницької діяльності, де подаються конкретні дані про початкові освітні осередки різних категорій [33, 36, 38]. Важливу й маловідому інформацію про діяльність недільних шкіл наводять Я.В. Абрамов, В.П. Вахтьоров [1, 3]. Щодо сучасніших досліджень і публікацій, то більшість з них присвячена безпосередньо культурно-освітньому подвижництву. Першим вивчати проблематику дореволюційного просвітництва саме в Україні розпочав В.Й. Борисенко [2]. Досить повно громадську та приватну ініціативу, спрямовану на розбудову освітньої мережі міста, проаналізували І.А. Добрянський та В.В. Постолатій [25]. Певну інформацію про благодійницький рух на Єлисаветградщині подали у своїй статті О.А. Житков і В.В. Молдавський [29]. Тим не менше, комплексні дослідження заявленої нами проблематики в науковій літературі відсутні. Відповідно метою пропонованої публікації є спроба розкрити цілісну картину стану початкової освіти в дореволюційному Єлисаветграді.

Загалом у 1860–1890-х роках Херсонська губернія та Єлисаветградський повіт, що входив до її складу, були одними з найбільших у країні. Тільки в повітовому центрі жило тоді понад 23 тис. осіб [30, 3; 29, 65]. Сам Єлисаветград, заснований 1754 р. як містечко-супутник військової фортеці, з часом перетворився на один з найзнаніших торговельних, промислових і культурних центрів півдня імперії. За кількістю населення він поступався лише Катеринославу й Ростову-на-Дону. До кінця XIX ст. місто посіло в губернії перше місце за розміром фабрично-заводських оборотів і друге (після Одеси) за розміром борошномельного виробництва [40, 614; 25, 101].

У міру соціально-економічного розвитку Єлисаветграда серед місцевого населення невпинно зростала потреба в освіті. При цьому вирішальним фактором розбудови освітянської мережі виступала приватна та громадська ініціатива. Справа меценатства в освітній галузі має у нашому краї глибоке коріння [29, 68; 25, 100]. Зокрема, офіційне листування з міським управлінням щодо заснування народних училищ розпочалося вже наприкінці XVIII ст. А 1792 р. міська дума отримала копію наказу імператриці Катерини II про необхідність того, щоб дворянство, міські товариства, приватні особи сприяли створенню таких закладів. Та через матеріальні труднощі й велику пожежу 1798 р. (коли згоріло вже відведене для училища приміщення) відкриття першого народного освітнього осередку відклалося майже на 20 років. Нарешті, зібравши необхідні 990 крб., місцеві купці, дворяни й органи міського самоуправління 1811 р. започаткували повітове училище. Одразу ж міська влада призначила закладу 300 крб. щорічної субсидії, з часом збільшивши суму до 2 100 крб. Крім загальноосвітніх дисциплін, у ньому з 1839 р. навчалися й іноземних мов. При училищі діяла також бібліотека, що нараховувала 1 127 томів книжок, 62 естампи, 20 креслень, 54 географічні карти, 2 глобуси та інше навчальне обладнання. У відповідь на ініціативу міської громадськості, підтриману опікуном Одеського навчального округу С.П. Голубцовим, 21 лютого 1879 р. імперські урядовці дозволили реформувати повітове училище в чотирикласну чоловічу прогімназію. 8 вересня того ж року відбулося урочисте відкриття нового закладу. А 18 грудня міська дума вирішила клопотати про перетворення прогімназії на шестикласну, зобов'язуючись додатково виділяти на її утримання 1 500 крб. щороку. Дозвіл на таку реорганізацію уряд ухвалив 2 червня 1881 р. Ще менш ніж через чотири роки, у тому числі й завдяки активному сприянню нового опікуна Одеського навчального округу Лавровського, 5 березня 1885 р. Єлисаветградську прогімназію було перетворено на повну гімназію [34, 81–83, 85–86, 94].

Якщо на рубежі XVIII–XIX ст. міська громадськість ще не відчувала гострої потреби у навчальних закладах й відгукувалася лише на ініціативи згори, то, починаючи з 1830–1840-х років, ситуація докорінно змінилася [25, 101]. Станом на 1846 р. у Єлисаветграді діяли: повітове училище (68 учнів), парафіяльна школа при повітовому училищі (70 учнів), жіночі пансіонати Погорєлової (32 учні) і Вередкович (20 учнів), дівоче училище Карнаухової (10 учнів) [34, 93]. З 1859 р. громадськість міста розпочала клопотатися про заснування дівочого двокласного училища. Такий заклад було відкрито 10 жовтня 1860 р. На його утримання з 1861 р. місто щорічно виділяло 1 355 крб. Плата за навчання становила 20 крб. на рік, за вивчення іноземних мов – ще 5 крб. Навесні 1869 р. училище мало один підготовчий та чотири основних класи. Надалі статус цього осередку також зазнав низки змін: 1869 р. за громадською ініціативою його було реорганізовано з другого на перший розряд, а 9 вересня 1870 р. – на громадську жіночу гімназію, при котрій 1881 р. відкрився додатковий педагогічний клас [25, 109; 34, 89–90].

Також ще 1820 р. в місті було відкрите духовне училище, до котрого насамперед зараховувалися діти духовенства, що навчалися та утримувалися в гуртожитку безплатно. На вільні місця приймалися й інші діти, які оплачували навчання: 60 крб. на рік. Заклад, заснований настоятелем Єлисаветградського Успенського собору, протоієреєм Павловським, розміщувався у власному кам'яному двоповерховому будинку. А в двох безплатних чоловічих недільних школах, відкритих при кавалерійському й повітовому училищах, діти місцевих ремісників та робітників навчалися читання, письма, Закону Божого, арифметики. Викладачами в цих закладах працювали офіцери кавалерійського і вчителі повітового училищ. 1884 р.

спеціальний збір для влаштування парафіяльної школи при Єлисаветградській римокатолицькій церкві організували її прихожани [25, 110; 26; 34, 94–95].

Загалом за тогочасними джерелами 1861 р. в Єлисаветграді налічувалися 33 початкові навчальні заклади, де 63 вчителі навчали 805 учнів, що ілюструє складена нами таблиця [25, 110; 31, 37; 34, 95].

Таблиця 1.

Єлисаветградські початкові навчальні заклади, 1861 р.

Навчальні заклади	Рік заснування	Кількість:	
		викл-чів	учнів
Повітове й парафіяльне училища	1811 р.	10	138
Пансіон Гумберта	1860 р.	4	16
Чоловіче училище Шрейтеля	1859 р.	2	14
Пансіон Титаренкової	1820 р.	7	44
Пансіон Фортвенглер	1855 р.	4	32
Міське двокласне училище	1860 р.	3	12
Школа Владимирової	1847 р.	2	38
Школа Рогге	1859 р.	2	17
Чоловічі безплатні недільні школи (2)	1860, 1861 рр.	2	50
Казенне єврейське училище	1851 р.	3	58
Талмуд-тора	1858 р.	3	105
Початкові єврейські хедери (20)	–	21	281
Разом	33 школи	63	805

Також саме в Єлисаветграді було започатковано першу (на українських землях) недільну школу духовного відомства. Ще 1888 р. місцевий священик Лашенко порушив відповідне клопотання. Архієпископ Херсонський і Одеський Никанор, дозволивши реалізацію задуму, наказав надрукувати в "Епархиальных ведомостях" повідомлення про нього як про приклад, гідний наслідування. На жаль, смерть священика перешкодила втіленню ідеї. Недільну змішану школу для дорослих, очолену протоієреєм Єленевським, було відкрито через два роки (11 листопада 1890 р.) при 5-му народному училищі з ініціативи вчительки початкової школи А. Рогаської та законоучителя М. Сахневича [3, 19; 18, 9]. У закладі, облаштованому тільки на благодійні кошти й утримуваному на субсидію міської думи (200 крб. на рік), працювало кілька десятків викладачів народних училищ і сторонніх осіб, опікуном обрали міського голову О. Пашутіна. 1890 р. у ньому навчалися 142 учні, а вже наступного року їх кількість зросла більше як удвічі – до 290, з яких тільки 109 були письменними, 120 – слабописьменними (що слабо вміли читати й писати) і 61 – зовсім неписьменними [34, 95; 1, 249–250; 38, 345–347; 33, 137; 23, 117; 18, 105–106].

Як бачимо, й надалі справу народного просвітництва насамперед продовжували розвивати приватні освітні осередки. 1859 р. виникає приватне чоловіче училище Шрейтеля (рівня повітового). Потребу в знаннях жіноцтва задовольняли: пансіон Титаренкової (з 1820-х років), пансіон Фортвенглер (з 1855 р.), де викладалися загальноосвітні дисципліни, рукоділля, музика, іноземні мови. Навчальні заклади такого типу існували різний строк. Деякі з них діяли десятки років, здобуваючи популярність, маючи порівняно великий контингент учнів (наприклад, пансіон Титаренкової). Та жоден заклад не був гарантований від закриття через конкуренцію. Якщо наприкінці 1860-х років у місті відкрився жіночий пансіон п. Хрущової, п. Титаренкова і п. Фортвенглер незабаром були змушені закрити свої школи. Пансіон Хрущової також не витримав конкуренції після відкриття громадської жіночої гімназії. Утім, мережа недержавних шкільних закладів продовжувала розширюватися.

15 вересня 1885 р. приватне училище з пансіоном для дітей 7–10 років обох статей відкрила на Ковалівці О.І. Тілічєєва. Школа мала один клас і три відділення, вартість навчання в яких становила, відповідно, 70, 80 і 100 крб. на рік, для пансіонерів – 400 крб. [25, 110; 21, 12зв–14; 34, 94–95; 27]. З 1 вересня 1896 р. в місті діяла однокласна жіноча початкова школа (з двома відділеннями) С.Р. Нейгебауер. Її випускниці здобували знання, що давали змогу їй надалі продовжувати освіту в гімназіях або інститутах [22, 2–5, 17; 5].

Окремі приватні навчальні заклади забезпечували підготовку діячів мистецтва. Так 5 жовтня 1885 р. започаткувало свою діяльність “Єлисаветградське товариство витончених мистецтв”, члени котрого навчали мистецтва співу в приміщенні дворянського клубу. 25 серпня 1898 р. розпочалися заняття в музичній школі, відкритій О.М. Тальновським. Охочі відвідувати її витримували вступні іспити та сплачували за навчання від 30 до 72 крб. на рік [6; 7; 10; 28].

З часом розбудовувалася і мережа початкових навчальних закладів для єврейського міщанства. Так, казенне єврейське училище першого розряду відкрилося 1851 р. Воно складалося з двох класів, де вивчалися Закон Божий (талмуд), російська, німецька, єврейська мови, арифметика. Наприкінці XIX ст. в місті виникло друге казенне єврейське училище. Талмуд-тору першого ступеня було засновано у вересні 1858 р. Вона теж налічувала два класи й пропонувала до вивчення ті ж дисципліни, що і казенне єврейське училище. При ній також діяв підготовчий клас для дітей віком 4–6 років. На ознаменування 25-річчя царювання імператора Олександра II 1880 р. при талмуд-торі відкрилися ремісничі відділення. Школа розміщувалася у дворі місцевої синагоги й надавала першопочаткову освіту сиротам і дітям бідних родин передмість Балки, Кушівки, Пермського. Заклад мав неабияку популярність серед населення. До того ж, найбідніші діти забезпечувалися взуттям та одягом. Наприкінці XIX ст. в ньому безплатно навчалися 290 учнів. Тому єврейська громада міста ухвалила спорудити нове приміщення. Наприкінці століття раду тори очолював знаний громадський діяч, інженер-технолог, місцевий рабин В.І. Тьомкін. Також у Єлисаветграді діяли 20 нижчих хедерів, де основна увага приділялася буквальному вивченню талмуда, а в другоступеневих додатково засвоювалися російська мова та арифметика. Наступну групу освітніх осередків міста, де єврейські діти могли здобути елементарні знання, склали молитовні школи, котрих 1894 р. налічувалося 11.

Інтереси найбідніших учнів, що навчалися в професійному жіночому єврейському училищі, захищало спеціальне Товариство допомоги, очолене згадуваним В. Тьомкіним. А в 1890-х роках завдяки клопотанню єврейської громадськості була відкрита безкоштовна жіноча професійна однокласна школа третього розряду, опікункою якої стала Х. Ратнер. Єврейське товариство міста пожертвувало закладу земельну ділянку, а місцевий купець, почесний наглядач 1-го єврейського училища Г. Когон – 2 000 крб. для спорудження приміщення. Професійні знання в школі здобували 185 дівчат з незаможних родин. На початку XX ст. матеріальними проблемами закладу, при якому функціонувала й суботня школа для дорослих, почало опікуватися спеціально створене Товариство сприяння поширенню початкової і професійної освіти [4; 8; 9; 11; 17, 43; 23, 3, 10; 24, 45–45зв; 25, 111–112; 31, 37; 32, 155; 34, 93, 95].

Після запровадження 1871 р. в Єлисаветграді нового міського положення (затвердженого 16 червня 1870 р.) органи самоврядування міста налагодили розбудову мережі міських народних училищ. Більшість новостворених закладів мали почесних піклувальників, на пожертви яких будувалися школи, організовувалися гаряче харчування, дитячі свята, екскурсії тощо [25, 111; 34, 95]. При 5-му народному училищі (відкрилося 1884 р.) одразу ж розпочали роботу слюсарне й столярне ремісничі відділення і швейна майстерня. Це мало особливо важливе значення, оскільки надавало вихованцям можливість здобути не лише початкову освіту, а й певний фах. Думські депутати виділили на таку добру справу 1 803 крб. і відповідне приміщення. У 1890-х роках міська дума не раз розглядала

питання про влаштування народних училищ й у віддалених від центру околицях. Так, 1 квітня 1891 р. було затверджено кошторис побудови Завадівського училища (5 649 крб.). Сам заклад названого передмістя відкрився 1889 р. на честь роковини відвідання Єлисаветграда Олександром III разом з родиною. Кушівський навчальний осередок йменувався училищем імені графа Коцебу, котрий раніше управляв Новоросійським краєм. Загалом до 1899 р. Єлисаветград налічував 7 початкових народних шкіл з 1 037 учнями. При цьому малозабезпечені діти звільнялися від плати за навчання, хоча їх утримання щороку обходилося в 17 300 крб. [34, 95–96; 37, 179, 217–218].

Значний поштовх загальному розвитку народної освіти надали створені 1864 р. земські установи, хоча і всупереч урядовому обмеженню їх компетенції у просвітницькій галузі винятково рамками “місцевих потреб”. Із середини 1870-х років земці активно асигнували значні кошти на відкриття й утримання навчальних закладів, публічних бібліотек, народних бібліотек-читалень, організацію народних читань, недільних шкіл тощо [35, 29]. Зокрема, при Єлисаветградському земському реальному училищі майже від початку його створення працювали безплатні класи малювання. Така ініціатива змогла втілитися завдяки директорові закладу М.Р. Завадському. Подвижник запросив для цієї справи знаного академіка портретного живопису П.О. Крестоносцева, котрий і домігся офіційного дозволу на їх влаштування 1879 р. [20, 52; 39, 23]. Невдовзі на прохання місцевих робітників, учителі математики реального училища разом з класами малювання двічі на тиждень проводили заняття з креслення. У свята та недільні дні викладачі по черзі навчали живопису олійними й акварельними фарбами. 1892 р. також почав діяти клас моделювання, а з другої половини 1894 р. – скульптурний клас ліплення з глини і воску. Заняття з малювання щороку відвідували не менше 100 осіб, а з 1890-х років такий показник постійно збільшувався. Серед вихованців були учні як реального училища, так і чоловічої та жіночої гімназій, духовного училища, інших навчальних закладів, а також місцеві ремісники, народні вчительки, звичайні любителі.

Діяльність вечірніх класів Єлисаветградського реального училища набула значного схвалення та значущості. 1899 р. за досвідом до керівництва закладу звернулися директори Миколаївського, Херсонського, Сімферопольського реальних училищ. У звітах фундаторів зазначалося, що всі вихованці ставилися до занять з рідкісною старанністю, й тому демонстрували гарні результати. Їх вироби не раз брали участь і перемагали на різних виставках, конкурсах. Нерідко викладачі надсилали роботи найобдарованіших вихованців до Академії мистецтв з рекомендацією надати їм звання вчителів малювання. Так, на початку 1901 р. право викладання у нижчих школах заслужив випускник Кристальов [19, 13в–1а, 65, 82а зв, 151, 213–214, 282–282зв, 287зв; 20, 38, 49, 51–52зв; 34, 99].

Події російсько-турецької війни 1877–1878 рр. зумовили створення в місті добровільних медичних курсів. Зокрема, подвижники Єлисаветградського відділення Товариства Червоного Хреста відкрили при земській лікарні курси сестер-жалібниць, де практичні заняття проводили місцеві й військові лікарі. Випускниці таких класів допомагали медичним працівникам у військових шпиталях, лазаретах, санітарних загонах [24, 2–3].

А серед найбільших досягнень елисаветградської добровільності щодо забезпечення простого люду як елементарними, так і спеціальними знаннями – багата й різнопланова діяльність Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища, заснованого 15 жовтня 1867 р. на приватні кошти. Воно являло собою унікальний просвітницький осередок [34, 96; 14, 16, 4; 15, 9; 16, 92зв]. Порівняно з іншими початковими училищами він був набагато кращим і у навчальному і в інших аспектах, а ремісничі відділення робили його взагалі винятковим серед тогочасних міських чи урядових (повітових) шкіл [36, 14, 28]. Заклад з безкоштовним навчанням випускав гарних фахівців з доброю теоретичною підготовкою. Внаслідок наполегливої, самовідданої праці більшості його викладачів та утримувачів діяльність училища набула широкої популярності й принесла відчутну користь передусім малозабезпеченому населенню.

Підсумовуючи викладене, слід визнати, що в цілому загальні результати розбудови місцевої системи початкової освіти, враховуючи кількість населення Єлисаветграда, були не досить вагомими і кардинально ситуацію з народною грамотністю не поліпшили. Кількість державних і добродійних навчальних закладів залишалася малою, а діяльність приватних освітніх осередків охоплювала тільки вузький прошарок населення. Для переважної більшості мешканців суттєвими обмежувальними факторами були плата за навчання, зарахування учнів згідно з віросповіданням. Тим не менше, всупереч несприятливим умовам, багато початкових шкіл досягли відомих успіхів і забезпечили вихованцям належний рівень знань. Безперечно, їх досвід заслуговує більш ретельного й детального наукового вивчення. Специфіка розвитку й особливості створеної у Єлисаветграді мережі початкового навчання були притаманними для всіх південних регіонів України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамов Я.В. Наши воскресные школы. Их прошлое и настоящее. – Спб., 1900.
2. Борисенко В.Й. Борьба демократических сил за народную освіту на Україні в 60 – 90-х роках XIX ст. – К., 1980.
3. Вахтёров В.П. Воскресные школы и повторительные классы // Частный почин в деле народного образования. – М., 1894. – С. 1–103.
4. Ведомости Елисаветградского городского общественного управления (Ведомости...). – 1895. – 5 ноября.
5. Ведомости... – 1896. – 27 июня.
6. Ведомости... – 1898. – 11 августа.
7. Ведомости... – 1898. – 13 августа.
8. Ведомости... – 1899. – 27 апреля.
9. Ведомости... – 1899. – 30 мая.
10. Ведомости... – 1899. – 1 июня.
11. Ведомости... – 1899. – 6 июня.
12. Державний архів Кіровоградської області (ДАКО). – Справа 572.
13. ДАКО. – Фонд 18. – Опис 1. – Справа 573.
14. ДАКО. – Фонд 56. – Опис 1. – Справа 1.
15. ДАКО. – Фонд 56. – Опис 1. – Справа 5.
16. ДАКО. – Фонд 56. – Опис 1. – Справа 28.
17. ДАКО. – Фонд 57. – Опис 1. – Справа 17.
18. ДАКО. – Фонд 60. – Опис 1. – Справа 99.
19. ДАКО. – Фонд 60. – Опис 1. – Справа 130.
20. ДАКО. – Фонд 60. – Опис 1. – Справа 137.
21. ДАКО. – Фонд 304. – Опис 1. – Справа 303.
22. ДАКО. – Фонд 369. – Опис 1. – Справа 8.
23. ДАКО. – Фонд 369. – Опис 1. – Справа 9.
24. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Фонд 10. – Справа 16892–16893.
25. Добрянський І.А., Постолатій В.В. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX – початок XX ст.). – Кіровоград, 1998.
26. Елисаветградский вестник. – 1885. – 18 января.
27. Елисаветградский вестник. – 1885. – 23 августа.
28. Елисаветградский вестник. – 1885. – 4 октября.
29. Житков О.А., Молдавський В.В. Благодійницький рух на Єлисаветградщині у 90-х рр. XIX ст. // Наукові записки з історії України. Збірник статей. – Вип. 3. – Кіровоград, 1994. – С. 64–70.
30. Журнали засідань Елисаветградського уездного земського зібрання ХІІІ чередной сессии 1905 г. – Елисаветград, 1905.
31. Матеріали по вопросам профессионального образования и поощрения ремесленного труда среди евреев в России. – Спб., 1905.
32. Открытие в Елисаветграде Талмуд-Торы на благотворительные средства // Киевская Старина. – 1858. – № 12. – С. 154–156.
33. Отчёт Елисаветградской земской управы за 1899 год по народным училищам. – Б.м. і р. – С. 119–170.

34. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда (печатается по изданию 1897 г.). – Кіровоград, 1992.
35. Пиналов С.А., Чернявский Г.И., Виноградов А.П. История культурно-просветительской работы в СССР. – 2-е изд-е, доп. и перераб. – К., 1983.
36. Рябков П.З. Краткий исторический очерк Елисаветградского общества распространения грамотности и ремёсел. 1873–1898. – Елисаветград, 1898.
37. Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг. – Т. 1. – Елисаветград, 1905.
38. Статистические сведения о существующих в России воскресных школах // Частный почин в деле народного образования. – М., 1894. – С. 337–361.
39. Чернищенко І.А. Педагогічна діяльність та спадщина М.Р. Завадського: Дис... канд. пед. наук: 13. 00. 01 / КДПУ ім. В.К. Винниченка. – Кір-д, 1998.
40. Энциклопедический словарь / Под ред. К.К. Арсеньева и Ф.Ф. Петрушевского. – Спб., 1894. – Т. XI А.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Люта Оксана Миколаївна – викладач кафедри філософії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: культурно-освітні проблеми України другої половини ХІХ ст.